

Aproximació a la toponímia menor de Peñalén (Alto Tajo)

IVÁN GARCÍA ROJO
UNIVERSITAT DE BARCELONA
lgr79@hotmail.com

Introducció

«Quan els humans desitjem perpetuar la nostra memòria utilitzem paper, tela i sobretot pedra. Però hi ha una cosa més duradera que una pedra, un llibre, inclòs que la memòria humana. És el nom d'una cosa el que veritablement s'ha de tenir en compte»¹

Hem de pensar que el topònim ocupa un lloc especial i privilegiat dins de la paraula i que, inicialment emanat del comú, va ser aplicat a un lloc concret i va ser treballat per les diferents generacions que el van transformar i van construir la seva pròpia versió per ús de la següent generació, la qual també va tenir la seva influència en la modificació del topònim. Pobles que passen a habitar els mateixos llocs recullen el nom d'aquests indrets, i amb el pas dels segles, extingit el seu significat primigeni, fan transmetre fascinants missatges des de les generacions passades i molts cops fora de la nostra memòria, en llengües ja inclòs desaparegudes, romanent a vegades com un orgullós misteri que s'ha de saber desxifrar. Però no cal oblidar que no hi ha nom propi que no hagi començat per ser nom comú significatiu, '*appellativus*'. Si la significació s'ha perdut no per això ha deixat de tenir-la i pot tornar-se a trobar (Godoy, J. 1975: 2).

Aquest estudi es basa en la realització d'una aproximació a la toponímia menor de Peñalén,² petit poble de muntanya situat al sud-est de la província de Guadalajara. Es tracta

¹ Albaigès, J. M. (1998: pròleg).

² És fàcil arribar a l'error de que aquest poble també pertany al terme de Navarra. Si bé és cert que a Navarra hi ha un paratge anomenat Peñalén, no és un poble sinó una mena de tallat des d'on va

de realitzar un recull dels noms de lloc del municipi, ja siguin noms comuns o noms propis, per fer una posterior interpretació geogràfica basada en l'estudi d'aquests topònims. Es pretén mostrar com a partir de l'estudi dels topònims pot arribar-se a entendre el territori en el seu sentit més ampli abarçant geografia, història, economia, religió, etc. El recull dels noms s'ha fet a partir de fonts històriques i, principalment, de fonts orals, aquestes fruit de la tradició oral de generació en generació i, per tant, motiu d'un examen exhaustiu ja sigui per desconfiança respecte el veritable significat dels noms de lloc com pel seu significat "real" ja que són noms que poden haver estat modificats per l'anomenada etimologia popular. I és que recollir la tradició oral és el mètode més directe per arribar als resultats desitjats i més complets (González, A. 1987: 9). La falta de documentació antiga sobre Peñalén (hem de pensar que és un poble molt petit amb poca influència històrica sobre el territori) ha dificultat se'ns dubte la tasca de recerca i ha calgut dirigir-la cap a les fonts orals encara que sempre amb la precaució necessària.

I per què aquest article? Doncs perquè és una manera d'adonar-se'n de que els topònims serveixen com un punt de referència vital per l'habitant d'un indret i alhora són claus per la interpretació territorial en el seu sentit més ampli. La diferència entre una persona de Peñalén i una altra que no ho sigui és que aquesta, per anar o veure un determinat indret (posem per cas el mateix poble), puja "a una muntanya, damunt del poble, on hi ha una torreta de vigilància", mentre que l'habitant de Peñalén puja a la Ceja. Aquí és on tenim la diferència entre conèixer el territori i no conèixer-lo. És la diferència entre el nom propi i el nom comú: el primer demostra un coneixement de l'aspecte en concret i, en certa manera, una complicitat que el segon no exigeix. Per tant, si coneixem els indrets pel seu nom ens serà més fàcil de situar-nos, d'interpretar dit territori, i això és el que he intentat fer i espero haver-ho aconseguit. Un altre cas és, per exemple, que hi ha llocs on l'ermita dóna nom al terme que l'envolta però aquí observem com és a l'inrevés, és el terme el que dóna nom a l'ermita (Ermita de Nostra Senyora de la Torre situada al Cerro de la Torre).

Podria introduir la hipòtesi de que aquest poble va sorgir durant la repoblació d'aquestes terres al segle XII i que el nom es deu als repobladors, la majoria dels quals procedia del nord, que recordarien a l'hora d'anomenar un poblat el seu lloc d'origen. Tinc constància que la major part de repobladors van venir del nord (bascos, navarresos, etc.) i pot ser ells van originar la majoria dels topònims actuals. La toponímia de reconquesta i repoblació va fixar-se quan els castellans treien les terres als àrabs i posteriorment eren repoblades pels cristians.

Diem que la Toponímia és la disciplina que estudia els noms de lloc i l'Antroponímia s'ocupa dels noms de les persones. Però aquesta és una dualitat més bé teòrica o formal ja que uns i altres estan inseparablement lligats; les persones han donat nom als llocs i aquests a les persones. Per tant, l'objectiu final del estudi toponímic s'entén que és la seva interpretació, esbrinar el que els noms signifiquen i, si es possible, per què. En aquest cas el meu objectiu primordial, com veurem a continuació, no és esbrinar el significat sinó observar-los i interpretar-los de la manera més clara possible. Del que es tracta és de diferenciar entre l'explicació etimològica de la paraula i l'explicació geogràfica, és a dir,

ser assassinat el Rei de Navarra, Sancho IV Garcés "El de Peñalén" (1039-1076), quan els seus germans el van empenyer cap a baix.

evitar (en aquest treball) explicar el topònim exclusivament per la seva etimologia. N'hi ha ocasions, sobretot en època de reconquesta y repoblació, en que hi actua l'associació etimològica. Per exemple, no és fonamental a l'hora d'explicar el topònim "font" saber l'origen del ètim en llatí, l'important és observar que en el seu entorn abunden aquests tipus d'elements hidronímics. És a dir, l'etimologia popular porta sovint a la transformació del nom i la modificació és freqüent quan el nom no ens diu res i la substitució d'un o dos fonemes és suficient per a fer entrar el topònim en l'àmbit dels elements significatius de la llengua (Marsà, F.1958: 323-330).

Però a l'hora de realitzar aquesta tasca interpretativa hem de tenir en compte que els noms originals, d'identificació fàcil i tot, s'erosionen amb el temps, i es converteixen en paraules absurdes, intel·ligibles, recollides pels escriptors tardans (Amigó, R. 1994: 27).

Arribar a entendre la raó de ser del poble dins d'aquest marc físic és l'objectiu i per això és clau realitzar una interpretació el més acurada possible. A més, aquesta tasca toponímica de recerca de noms, anàlisi, síntesi i classificació és una feina que li correspon en major mesura als estudiosos d'aquesta disciplina i als geògrafs ens serveix com a complement ideal i necessari per analitzar el territori més profundament. En aquest cas, he realitzat la tasca a partir de les fonts escrites (bibliografia, cartografia i documentació antiga) i les fonts orals (enquesta oral), de igual o major importància encara.

A través dels noms de lloc analitzem el territori des d'una perspectiva que ens ha de ser òptima per la realització de la nostra tasca. Podem analitzar diversos aspectes ja siguin geogràfics, econòmics, culturals, històrics o socials però en aquest cas en baso en dos, els aspectes físics del terreny i els aspectes humans, la relació dels quals ens donarà la solució geogràfica a la nostra interpretació. Perquè hem de recordar que la Geografia es basa principalment en les relacions contínues que es produeixen sobre un territori entre els elements físics i els elements humans.

També m'ha cridat l'atenció les paraules sobre l'etimologia popular que s'han de reflexionar perquè "quan es confeccionen inventaris de toponímia és bo anotar les etimologies populars encara que només siguin de caràcter anecdòtic. Però el recol·lector s'ha d'abstenir de fer hipòtesis abans d'hora, ja que és fàcil caure a trobar un sentit a una paraula que, a primer cop d'ull, no en té" (Amigó, R. 1994: 14).

1. Peñalén dins la comarca natural de l'Alto Tajo

Peñalén es troba situat just al cor de la comarca natural de l'Alto Tajo, a l'extrem sud-oriental de la província de Guadalajara. Peñalén no arriba als cent habitants i es troba situat a uns 1.300 metres d'altura; limita amb vuit municipis més (dos d'ells de la província de Conca).

Així observem que és un poble que va sorgir durant el període de repoblació que van patir aquestes terres durant el segle XII, just quan els cristians van fer retrocedir els àrabs cap al sud de la península. En el moment d'iniciar-se la repoblació (que va desenvolupar-se en petits nuclis) aquesta terra semblava un desert, apreciable per la dilatació de la terra que arribava fins el sud del riu Tajo i per la toponímia castellana. Els topònims derivats

d'accidents geogràfics coincideixen amb la idea de la seva anterior despoblació: Peñalén, Cuevas Labradas, Poveda de la Sierra, etc. (González, J. 1971: 165-166).

La zona centre peninsular va ser durant el segle XII un territori fronterer sota influència de nombroses alternatives, atacs cristians i contraatacs àrabs. Fins mitjans del segle XII la tasca repobladora va desenvolupar-se per les terres del Tajo, Molina, Sigüenza, etc. i ja en la segona meitat del segle, van desenvolupar una gran tasca repobladora tant els monestirs com les ordres militars (Ranz, J. A. 1996: 32).

Assegura una tradició que aquest poble va ser fundat per un oncle carnal de García Ramírez el Restaurador, a qui els navarresos van alçar per Rei a la Catedral de Pamplona. S'anomenava aquest personatge i gran guerrer Sancho de Peñalén i quan va morir, el regne de Navarra va unir-se al d'Aragó en la persona de Sancho Ramírez. Però sembla no ser cert.

Apareix com a Senyoriu Eclesiàstic fins el 1812 concretament sota l'Ordre Religiosa Militar de l'Hospital de Sant Joan (església parroquial de Sant Joan Baptista i ermita que venera a Nostra Senyora Verge de la Torre).

Encara que actualment pertany a la província de Guadalajara també ho va ser des dels seus inicis del terme provincial de Conca (Comú de Vila i Terra de Conca), al qual va pertànyer fins el 1833 que va passar definitivament a Guadalajara. Com tots els pobles rurals actuals la seva dinàmica de població és regressiva, és a dir, perd població, sobretot després de la Guerra Civil (va arribar al seu apogeu amb 327 habitants el 1930). Això fa que la vida tradicional d'aquest i altres pobles s'estigui difuminant ràpidament i l'ús dels topònims deteriorant-se i transformant-se com la resta de la cultura rural. Inclòs les seves festes patronals que es celebren el 15 de setembre en honor de la Verge de la Torre han perdut una pràctica tradicional pròpia ja que fins fa pocs anys es celebrava una singular batalla entre àrabs i cristians, ritus de tradició celtibèrica, en el qual sempre resultaven derrotats els representants de les forces del mal, és a dir, els àrabs.

A dins del terme municipal, d'uns 60 km², apareixen tot un seguit d'indrets característics i singulars amb una nomenclatura pròpia iniciada per uns avantpassats i que ha anat evolucionant al mateix ritme que la vida al poble. I així és, perquè observo que la interpretació geogràfica del territori a través de la Toponímia és possible i un valor importantíssim alhora de poder portar a terme la descripció del territori. Els topònims ens ajuden, i molt, a entendre part del territori gràcies a la informació que ens transmeten i que s'ha d'intentar desxifrar. Ja Sánchez Mazas (1960: 675) parla de que "a Peñalén el territori és accidentat; destaquen el M. de la Herguijuela, els turons de Castillejo i Moratilla, i les llomes de Fuenfría, el Cojo i Cañalices. El banyen el riu Tajo i els torrents Merdero i del Vall".

La història, la geografia i el clima influeixen en la formació del geni i el caràcter de l'habitant d'un país. El muntanyenc o serrà és generalment més apegat al seu dur i ingràt sòl que l'habitant de les terres planeres. El terreny poc productiu l'ha acostumat a un treball constant i l'escassetat de riqueses el fa sobri i econòmic. El serrà i l'"alcarreño" descendents dels celtibers principals participa d'aquestes condicions, dur en el que té de ve

d'Aragó i honrat però astut al estil castellà (Quadrado, J. M. 1886: XVI). Peñalén, és un clar exemple d'aquestes condicions.

2. Classificació dels topònims segons els aspectes

Per realitzar aquesta classificació un cop inventariat tot el municipi m'he basat en les classificacions que en el seu dia van seguir dos autors per contribuir al seu anàlisi del territori. Són dues classificacions diferents però jo he fet un esforç per relligar-les i realitzar la meua pròpia classificació. Aquestes classificacions apareixen a *Els noms de lloc i el territori: una interpretació geogràfica de la toponímia del Baix Camp, Tarragona.*, del professor Joan Tort (Universitat de Barcelona) i a *Els nostres noms de lloc, introducció a la toponímia.*, de Enric Moreu-Rey.

En aquest recull apareixen tots els noms que han sortit en algun escrit antic, algun document cartogràfic o fruit de l'enquesta oral i, per tant, hem de pensar que alguns d'ells poden pertànyer al municipi veí però que els habitants de Peñalén els consideren propis (el fet de ser topònims situats en el límit municipal amb altres pobles provoca aquesta situació).

Noms al·lusius al medi físic

- Oronímia

· Relleu positiu.- *Alto del Espino, Alto del Navazo, Alto de Maribrava, La Ceja, Ceja de las Hoyas, Las Cejeras, Cerro de la Risca, Cerro de la Torre, Cerro del Sabinote, Cerro Fuentecillas, El Cuchillo, Loma de Cañalices, Loma de Fuenfría, Loma de las Liebres, Loma del Cojo, Loma de los Tres Pinos, La Molatilla,*

· Relleu negatiu.- *Barranco de Barbujo, Barranco de Despeñaborricos, Barranco de la Lastra, Barranco de Valdeladrones, Barranco de Vilanos, Barranco de Valdelobos, Barranco Senda Salinera, Cañón del Tajo, Hoyo de la Cumbre, Hoyo de la Rabida, Hoyo de Pedro Moral, Cuesta del Valle, Cueva de la Graja, Hoya Cada, Hoya de la Calera, Hoya de la Iglesia, Hoya de la Sabina, Hoya del Asna, Hoya del Espino, Hoya de los Sesteros, Hoya del Pozo Cornejo, Hoya del Tío Escribano, Hoya del Tío Juan Burro, Hoya de Miguel, Hoya de Rubiana, Hoya Grande, Sima de Juan García, Sima del Agujero, Sima de la Rabida, Sima de las Dos Bocas, Sima del Diablo, Sima del Hundimiento, Sima de los Dos Bujeros, Sima de los Hacheros, Sima del Tío Chepa, Sima de Pelusero, Hoyos de Lanquisa, Hoyos de Rubiana, Los Vallejuelos*

· Relleu neutre.- *El Collao, El Llano, Llano de la Virgen, Llanos de Garabatea, Llanos del Horno Ciego*

· Altres.- *El Cornagano del Zapato, El Cornagano Verde, Ladera de Maribrava,*

- Hidronímia

· Cursos majors.- *Río Cabrillas, Río Tajo*

· Cursos menors.- *Arroyo Cerezo, Arroyo de la Umbría, Arroyo de Prado los Haces, Arroyo del Valle, Arroyo Merdero*

· Elements hidronímics puntuals.- *Lago Azul, El Pilón, El Pozanco, Pozo Azul, Pozo Cornejo, Pozo de la Güana, Pozo de las Yeguas, Pozo del Infierno, Pozo del Hoyanco, Pozo del Portillejo, Pozo del Rábano, Pozo Verde, Jonfría, Jonjordana, Fuente Blanca, Fuente Caliente, Fuente de Arriba, Fuente de Cañalices, Fuente de Martín, Fuente de la*

Cueva de la Graja, Fuente de la Gitana, Fuente de la Rubiana, Fuente de la Teja, Fuente de la Tejera, Fuente de la Tobilla, Fuente de la Vaca, Fuente de la Virgen, Fuente de las Raíces, Fuente de las Tobas, Fuente del Cristal, Fuente del Enebrillo, Fuente de los Enfermos, Fuente del Puerco, Fuente del Tío Pepino, Fuente del Villar de la Parra, Fuente de Maribrava, Fuente de Truchalejos, Fuente Lavá, La Laguna, Laguna del Cerro, La Lagunilla, La Presa, Las Lagunillas, Fuentes de las Palomas, Lagunas Cerradas, Las Pozas

- Paratges, indrets, llocs del medi físic

- Paratges en general.- *El Castillejo, Peñón de las Huertas, La Aguilera, La Ciudad Encantada, La Lastra, Peña de la Gitana, Peña del Águila, Peña Mermeja, La Playa, Peñas del Agua, Los Callejones del Claro, Los Cornaganos de Montero*
- Partides de terra, límits territorials.- *El Contorno, Mojón de Moros, Puntal de la Báscula, Puntal de la Jonjordana, Puntal de las Ánimas, Puntal del Búho, Puntal del Pie Medio, Puntal del Raso, Puntal del Villar de la Parra, Rincón de la Virgen, La Mojonera, Punta del Prado, Los Puntales, Los Rincones, La Pumareja, La Zona*
- Boscos.- *Bosque de Salobre, Escambronral, Estepar, Chaparrilla, Chopera, Los Bujes*

- Ponderatius

- Qualitat.- *El Montecillo, Peña Alta, Peña Blanca, Peña Caída, La Umbría, Umbría de los Pájaros, Las Juntas, Las Terreras Blancas, Los Arenalejos, Los Barranquillos, Peña de los Aros, El Tormagal, La Loma Gorda,*
- Quantitat.- *Las Tres Fuentes, Los Cuatro Ojos, Los Tres Mojones*
- Situació.- *Alto Tajo*

Noms al·lusius als aspectes humans

- Hàbitat

- Assentament col·lectiu.- *Peñalén, Villar de la Parra*
- Elements complementaris del poblament.- *Campo de Aviación, El Castillo, Cementerio Moro, El Juego Pelota, El Ejido, El Perchel, Calle de la Iglesia, Calle del Horno, Calle del Pradillo, Plaza de Barrecalles, La Salidilla*
- Edificis i elements singularitzats.- *Castillo de Garabatea, Casa de la Mora, Casa de Valdemorales, Casa Vicente, Chozas de Martín, Fonda El Fósil, Fonda Los Quiñones, Nave de la Escampía, Poyal de la Huerta, Poyal de Moya*

- Activitat econòmica

- Elements relacionats amb l'activitat agrària.- *La Tabla, El Prado, Prado del Martillo, Prado del Navazo, Prado del Rincón, Prado del Somero, Era del Moro, Huerta de la Ropilla, Las Eras, Las Huertas, Las Praderas, Prados del Pinar*
- Elements relacionats amb altra activitat econòmica (ramaderia, indústria, etc.).- *El Arenero, El Calar, Calar de la Noguera, Corral del Mojón de Moros, El Corralejo, Corralilla de la Tía Graja, El Hornillo, Leñar de Judas, El Vivero, La Dehesa, Colmenas del Cura, Las Minas, Parideras de la Lastra,*

- Vies de comunicació

- Vies de comunicació generals.- *La Calzada*

· Noms de passos, indrets, punts concrets relacionats amb les comunicacions.- *Estrecho de Pinto, El Portillejo, El Portillo, Puente de Peñalén, Puerta del Infierno*

· Camins, transports, albergs.- *Camino de la Cañada, Camino de la Salidilla, Camino de la Quebrantada o de Peñalén, Camino de la Virgen, Camino del Mojón de Moros, Camino de los Arrieros, Cañada de la Basilia, Cañada de la Lastra, Cañada de la Senda, Cañada de la Torre, Cañada de Manrubio, Cañada de Marigarcía, Carriles de Maribrava,*

- Religió

· Hagiotopònims, llocs de culte.- *El Entredicho, La Cruz, Cruz de Aranda, Cruz del Muerto, Cruz Gorda, La Ermita de Nuestra Señora de la Torre, Las Cruces, La Rabida*

- Milícia

· Activitats bèl·liques.- *Prado de la Guardia*

- Desconeguts

Cagaratones, El Borrucal, Borrucal del Cuervo, El Ceñajo, El Colmenarejo, El Grajal, El Montero, Navajo-La Escampiá, El Ojuelo, Pomendrin, La Herijuela, Manga Vieja, La Manguilla, La Pililla, La Quemá, Rendija de la Tía Hipólita, La Serrezuela, La Cabezuela, Las Cañailas, Las Maitosas, Las Manillas, Las Pedrizas, Las Quisiruelas, Los Grajales, Valdepedro,

3. Aproximació a la toponímia menor de Peñalén. una interpretació geogràfica del seu municipi a partir dels seus noms de lloc

*“Fuente Villar de la Parra,
Castillo de Garabatea,
cuánto bien en ti se encierra
en la zarza escaramujera”³*

A l'hora de donar una explicació més o menys definitiva sobre alguns topònims haurem de tenir molt en compte les dades geogràfiques. Els topònims es buiden aviat de sentit i significació convertint-se en imatges fòniques que es conceben pegades a la imatge física del lloc que anomenen (Ranz, J. A. 1996: 24).

Per exemple, algunes localitats prenen el seu nom del lloc on s'assentaven o basaven la seva denominació en alguna característica oronímica, hidronímica, etc.; aquest és el cas de Peñalén, de *peña* diu que, segons Coromines, deriva de PENNOS, ‘cim’ que pot llatinitzar-se en PINNAM, ‘almena, pinacle’. També hi ha l'opció de PINN-, arrel preibèrica o precelta. Llavors se li donaria el significat de ‘pedra plana’. Per una altra banda tenim que *Peña* prové del cèltic PENN/PINN, amb el significat de ‘roca, cingle alt’. –EN apareix com un sufix que forma antropònims i sobretot és aplicat per designar llocs o villes amb el nom del seu propietari (apareix en *Toponímia prerromànica hispànica*, de Menéndez Pidal). És a dir, podria ser una descripció d'un territori on predomina un paisatge dominat per muntanyes altes i planes conegudes a la zona com *parameres*. D'ací podria vindre la

³ Dit popular conegut pels habitants de Peñalén a on es diu que hi ha amagat un tresor de l'època àrab entre aquests dos indrets, el Castillo de Garabatea i Villar de la Parra.